ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ДЕФІНІЦІЇ «СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ»

THEORETICAL APPROACHES TO THE SOCIAL ADAPTATION DEFINITION

У статті розкрито зміст поняття соціальної адаптації як основи успішної інтеграції особистості до нових умов існування у суспільстві. Розглядаються різні наукові погляди на сутність, структуру соціальної адаптації та механізми її здійснення. Проаналізовано види соціальної адаптації особистості і типи адаптантів.

Останнім часом питання соціальної адаптації різних верств населення нашої країни не втрачає своєї актуальності. Це спричинюють соціально-політичні процеси, що охоплюють увесь соціум сучасної України. Тому питання визначення поняття і змісту цього явища залишається у тренді наукових досліджень. Отже, окреслимо загальне розуміння термінів «адаптація» та «соціальна адаптація» у загальнонауковому розумінні та спробуємо конкретизувати сполучення «соціальна адаптація» в напрямі конкретного дослідження. У гуманітарних науках значна увага приділяється аналізу процесів соціальної адаптації в умовах перехідного суспільства. Це закономірно, оскільки мінливість і динамічність життя, політичні та економічні нововведення суттєво змінюють буденність як окремих людей, так і груп, соціумів. Тому в сучасних умовах особливо затребуваними є соціальні теорії, які б, з одного боку, розкривали соціальні, економічні, психологічні конфлікти і суперечності в системі «особистість – суспільство», а з іншого – займалися б аналізом оптимізації реальних адаптивних механізмів та мінімізації їх негативних наслідків, таких як девіація, аномія, відчуження, делінквентність, конфлікт тощо, без осмислення яких практично неможливо гармонізувати та гуманізувати соціальні відносини, процеси і взаємодії між людьми.

У зв'язку з цим соціальна адаптація розглядається у широкому і вузькому значенні. У вузькому значенні йдеться про адаптацію одного її типу, або ж одного індивіда до незначної за кількістю членів соціальної групи. У широкому значенні адаптація охоплює процеси глобальних масштабів, коли йдеться про адаптацію до нових засад організації суспільного буття чи нових ідеалів, принципів, за якими мають діяти цілі суспільства, або ж адаптація ментальних національних ідеалів, цінностей до нових умов суспільного буття, до змінених суспільних відносин. У процесі соціальної адаптації людина, оволодаючи різноманітним соціальним досвідом, проживаючи власне життя, постійно зіштовхується з новими обставинами. При цьому вона напручує нові моделі поведінки, які най-

більше відповідають умовам навколишнього середовища та певній ситуації.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, структура соціальної адаптації, види адаптації, типи адаптантів.

The article describes the meaning of the concept of social adaptation as a basis for successful integration of the individual into the new conditions of existence in society. Various scientific views on the essence, structure of social adaptation and mechanisms of its realization are considered. Types of social adaptation of personality and types of adapters are analyzed.

Recently, the issue of social adaptation of different elements of the population of our country has not lost its relevance. This is caused by socio-political processes, that cover the entire society of modern Ukraine. Therefore, the question of defining the concept and content of this phenomenon remains in the trend of scientific research, so we outline a common understanding of the terms "adaptation" and "social adaptation" in the general scientific sense and try to concretize the combination of "social adaptation" in the direction of specific research. In the humanities, much attention is paid to analyzing the processes of social adaptation in a transitional society. This is natural, because the variability and dynamism of life, political and economic innovations significantly change the everyday life of both individuals and groups and societies. Therefore, in today's context, social theories that would, on the one hand, reveal social, economic, psychological conflicts and contradictions in the system of "personality – society" are particularly in demand, and on the other hand, would analyze optimization of real adaptive mechanisms and minimize their negative consequences, such as deviance, anomie, alienation, delinquency, conflict, etc., without which it is almost impossible to harmonize and humanize social relations, processes and interactions between people.

In this regard, social adaptation is considered broad and narrow. In a narrow sense, it is about adapting one type of person or one individual to a small number of members of a social group. In a broad sense, adaptation encompasses processes of global proportions when it comes to adapting to the new foundations of the organization of public life or new ideals, the principles by which whole societies must act, or the adaptation of mental national ideals, values to new conditions of social existence, to changed social relations. In the process of social adaptation, a person, constantly acquiring various social experiences, living his own life, is constantly faced with new circumstances. In doing so, she develops new behaviors that are most relevant to environmental conditions and situations.

Key words: adaptation, social adaptation, structure of social adaptation, types of adaptation, types of adapters.

УДК 364.01
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.10.5>

Мартиненко С.О.

асистент кафедри соціальної роботи,
соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

Постановка проблеми. Сучасному суспільству потрібні громадяни, які мобільно адаптуються в нових соціальних умовах. Тому соціальна адаптація особистості є однією з актуальних проблем, що стоїть перед соціальною наукою і практикою. Проблема соціальної адаптації є міждисциплінарною та посідає важливе місце серед досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців. Незважаючи на численні дослідження адаптації, залишається ще багато прогалин у розумінні сутності, структури цього феномена, а також чинників, що її зумовлюють.

Соціальна адаптація передбачає пристосування особистості до нових груп, а також видів діяльності, які є важливими у певному соціумі. Цей вид адаптації розуміють як результат процесу різних змін: соціальних, соціально-психологічних, морально-психологічних тощо. Провідні вчені зараховують соціальну адаптацію до одного з основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості, що визначає її зрілість (Г. Андреева, В. Новіков, Б. Паригін та ін.). Вони підкреслюють активність суб'єкта під час засвоєння соціального досвіду, оскільки у процесі соціалізації особистість не просто засвоює соціальний досвід групи, але й суб'єктивно перетворює його на власні соціальні установки, соціальні очікування, ціннісні орієнтації тощо. Ціннісні орієнтації передбачають певне перетворення «чужого» досвіду.

Соціальна адаптація є необхідною умовою функціонування суспільства як єдиного соціального організму, оскільки припускає залученість особистості до певного середовища через набуття статусу, місця в соціальній структурі суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На сучасному етапі в царині цієї проблематики плідно працюють такі українські вчені, як: В. Волович, Є. Головаха, О. Злобіна, М. Лукашевич, В. Тихонович, О. Донченко, А. Лобанова, І. Кононов, Н. Паніна, В. Тарасенко, Н. Ходорівська, М. Шульга, А. Ручка, С. Шудло, А. Ташченко та інші. Разом із тим аналіз публікацій із зазначеної проблеми свідчить, що, незважаючи на значну теоретичну розробленість і великий обсяг емпіричних досліджень, процеси соціальної адаптації особистості в перехідному суспільстві постійно вимагають нового, додаткового осмислення і наукового обґрунтування.

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми намагалися дослідити сутність поняття соціальної адаптації, її компонентів та їх вплив на адаптаційний потенціал особистості; з'ясувати зумовленість процесу соціальної адаптації особистості в умовах нової соціальної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «адаптація» є міждисциплі-

нарною, інтегративною категорією, що застосовується у різноманітних науках, таких як: культурологія, філософія, економіка, психологія, соціологія, соціальна педагогіка, соціальна робота й ін. Термін «адаптація» був введений німецьким фізіологом Г. Аубертом у 1865 році, що в перекладі з латинської «*adaptatio*» означає «пристосовую» [1]. Наприкінці XIX ст. представники органічної школи (П. Лілієнфельд [5], Г. Спенсер [10], А. Шеффле [10] та ін.) почали використовувати поняття «адаптація» в соціальних науках. Проводячи аналогію між суспільством і організмом, вони розглядали суспільство як продукт особливої, властивої тільки людині адаптації до навколишнього середовища.

Уперше поняття «соціальна адаптація» було введено в науковий обіг американськими соціологами У. Томасом і Ф. Знанецьким [2] на початку XX ст. Численні визначення цього поняття, що пропонуються вченими, не привели поки до прийняття єдиного тлумачення, без чого термін має суб'єктивну основу, що ускладнює оперування ним. Незважаючи на простоту й очевидність, поняття «соціальна адаптація» нерідко наповнюється різним змістом. Багато в чому це пов'язано зі складним характером поняття, яке одночасно відображає і процес пристосування суб'єкта до норм суспільства, і результат цього процесу.

Під впливом суспільного розвитку зміст адаптації збагачувався, розширювався, набуваючи при цьому різних відтінків значення поняття, що дало можливість дослідникам розглядати його категорії, які інтегрують у собі всі відтінки адаптаційних процесів, класифікувати і виокремлювати компоненти складного структурно-системного явища.

Проблемі соціальної адаптації багато уваги приділялося у зарубіжній науці. У психології тлумачення поняття «соціальна адаптація» особливо поширеною була психоаналітична концепція соціальної адаптації особистості, представниками якої виступили такі відомі вчені, як Ф. Ніцше, З. Фрейд та інші. Ними здійснена досить вдала спроба розробити чітку теорію адаптації індивіда.

Проблема соціальної адаптації, як одного з елементів суспільного буття, деякою мірою розглядалася неопрейдистами (К. Хорні, Г. Селліван, Е. Фромм, А. Кардінер та ін.). Відповідним положенням неопрейдистської концепції, як відомо, є принцип культурного детермінізму, сутність якого полягає у визнанні вирішальної ролі соціального середовища як фактора розвитку психіки індивіда, його стосунків з оточуючим світом [8].

Зарубіжними вченими висловлювалася думка щодо необхідності розмежовувати соціальну адаптацію особистості і соціальної групи із загальною адаптацією до типових проблемних ситуацій. Такої точки зору дотримувався,

наприклад Т. Шибутані. Він у зв'язку з цим розділяв також поняття адаптація і пристосування, стверджуючи, що кожна особистість характеризується комбінацією прийомів, які допомагають їй вправлятися з труднощами адаптаційного періоду і які можуть розглядатися як форми адаптації. На відміну від поняття «пристосування», яке характеризує процес пристосування індивіда до вимог специфічних ситуацій, адаптація належить до більш стабільних рішень – добре організованих способів вправлятися з типовими проблемами, до прийомів, які кристалізуються шляхом поступової низки пристосування [8].

У формуванні соціологічних поглядів на адаптацію велике значення мали праці класиків соціологічної науки. Особливе значення мали погляди Е. Дюркгейма [3], який показав, як у процесі адаптації відбувається інтеріоризація індивідом соціальних норм, М. Вебера, який обґрунтував цілераціональність адаптації, Р. Мертон, який описав адаптацію в умовах соціальної дезорганізації, В. Томаса і Ф. Знанецького, які акцентували увагу на процесі адаптації [2].

Також у зарубіжній соціології проблеми соціальної адаптації досліджував англійський соціолог і філософ Г. Спенсер. Пристосування, або соціальна адаптація, визначається ним як: «...безперервна підтримка відповідності внутрішніх відносин до зовнішніх» [10]. Подальший розвиток наукового пізнання понять «адаптація», «соціальна адаптація» пов'язаний з іменами Р. Парка, Т. Парсонса, Е. Шилза, Е. Берджесса, Дж. Стюарда, М. Харріса, П. Сорокіна та ін.

П. Сорокін у зарубіжній соціології тлумачив соціальну адаптацію, її сутність і різновиди через взаємозв'язок з системою ціннісних орієнтацій окремого індивіда і суспільства в цілому, а також із соціальною мобільністю [4].

Т. Парсонс розглядає соціальну адаптацію через систему «індивід – суспільство» і вважає, що соціальна система являє собою спонтанний результат процесів взаємодії її компонентів. Будь-яка соціальна система може вирішувати багато проблем, але основними, на думку дослідника, є чотири комплекси проблем, зокрема:

1. Проблеми раціональної організації і розподілу своїх матеріальних, людських і культурних ресурсів визначеними способами, що забезпечить досягнення поставлених цілей.

2. Проблеми визначення основних цілей і підтримка процесу їх досягнення.

3. Проблеми інтеграції, яка визначає засоби організації адаптаційної діяльності, а інтеграція і підтримка мотивацій – сферу «експресивної діяльності».

Т. Парсонс відзначив, що такі функціональні властивості соціальної системи зумовлені

характером закономірного розвитку індивіда і суспільства, в якому соціальна адаптація, подібна до системи ціннісних орієнтацій, відіграє одне із вагомих спонукальних значень. Однак закономірну значущість виокремлені проблеми набувають лише в сукупності, в системній взаємозалежності, в якій стосунки визначаються через систему взаємозв'язків індивіда і суспільства [4].

Визначення поняття «соціальна адаптація» знаходимо у філософській концепції, розробленій Л. Філіпсом, який вважав, що соціально-адаптаційний процес характеризується двома особливостями: по-перше, прийняття соціальних очікувань групи, конформністю до вимог і норм, які суспільство ставить перед особистістю; по-друге, соціальна адаптація не зводиться до простого прийняття особистістю соціальних норм соціуму, до якого вона адаптується, а являє собою гнучкість, здатність надавати подіям бажаний для себе напрям. У цьому плані, як бачимо, соціальна адаптація означає те, що адаптант успішно користується наявними в соціумі умовами для досягнення власних цілей, цінностей і прагнень [8].

У вітчизняній психолого-педагогічній і соціально спрямованій літературі також є різні погляди на зміст поняття «соціальна адаптація». М. Лукашевич, І. Мигович розкривають сутність цього терміна як процес освоєння та засвоєння індивідом суспільних відносин, норм поведінки й системи цінностей, що наявні у певному суспільстві завдяки матеріальному і духовному компонентам середовища [7].

О. Безпалько розкриває зміст поняття «соціальна адаптація» як процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища [1].

Дещо інакше соціальну адаптацію тлумачить соціолог Л. Корель, а саме: «Соціальна адаптація – стан пристосування або процес пристосування соціальної системи (особистості, групи осіб, організації, спільності, інституту, суспільства, цивілізації тощо) до внутрішніх і зовнішніх змін, що відбувається шляхом зміни як соціальних стереотипів поведінки, соціальних практик, цінностей, способів інформаційно-інтерпретативного віддзеркалення (конструювання, реконструювання) реальності, так і внутрішньої її (системи) структури та функцій» [4].

О. Галус розуміє під соціальною адаптацією «процес пристосування індивіда (групи індивідів) до соціального середовища, який проявляється в забезпеченні умов, що сприяють

реалізації його потреб, інтересів, життєвих цілей» [9]. Такої ж думки у своїх наукових працях дотримується І. Нікітіна [9].

На думку А. Лобанової, соціальну адаптацію слід кваліфікувати як складний механізм узгоджених біологічних, психологічних і соціальних дій соціальних суб'єктів та різноманітних засобів реалізації, які спрямовані на пристосування до суспільного життя (соціальних відносин, інституцій, структур тощо) і його змін. Зауважується, що біологічне і психологічне в людині носить соціально модифікований характер. Такий підхід до розуміння адаптації як діяльнісного процесу уможливорює виокремлення двох смислових рівнів її застосування: широкий (пристосування людей (чи груп) взагалі до суспільного життя в його відносно усталеному стані) та вузький (пристосування до соціальних змін, що відбуваються в суспільстві).

А. Лобанова вважає, що за характером пристосувальної діяльності людини соціальна адаптація може бути активною, пасивною (інерційною) та ситуативною (пасивно-активною): «Активна форма адаптації передбачає постійний діяльнісний пошук і запровадження людиною (групою) усе нових найрізноманітніших (легітимних/нелегітимних, моральних/аморальних, стратегічних тощо) засобів і шляхів пристосування до суспільного життя (макро- та мікросоціального середовища), до його змін з метою інтеграції» [6].

Пасивна (інерційна) адаптація являє собою такий пристосувальний до суспільного життя, його змін процес, під час якого людина використовує випробувані нею засоби та шляхи інтеграції до макро- та мікросоціального середовища, сподіваючись у такий спосіб зберегти звичний ритм свого життя. При цьому пасивність означає не бездіяльність, а життя «за звичкою», інерцією.

Ситуативна (пасивно-активна) адаптація характеризується ситуативною зміною людиною (групою) свого діяльнісного пристосувального процесу до суспільного життя, зміною засобів і шляхів здійснення цього процесу. Вона носить циклічний характер: активний пошук і запровадження соціальним суб'єктом нових шляхів адаптації можуть змінюватися періодом пасивного очікування суспільних змін, що, своєю чергою, знову змінюється активною діяльнісною адаптацією» [6].

А. Лобанова доводить, що в одних і тих самих адаптивних середовищах у одних адаптантів актуалізується активний, а у інших – пасивний захист. Це означає, що тип адаптації визначається не лише станом середовища, але й особливостями самого адаптанта [6].

Не можна не погодитися з дослідницею М. Шабановою, яка зауважує, що вимушені адаптації виникають тоді, коли напрями пере-

творень, нові цінності і способи соціальної дії вступають у конфлікт із цінностями і можливостями індивіда, хоча він і вимушений використовувати їх для реалізації своїх життєво важливих цілей. Вимушена адаптація не означає примирення, згоди чи схвалення [11].

Залежно від рівня адаптованості та результативності адаптації в контексті свободи М. Шабанова виділяє три основні типи адаптантів:

1. «Прогресивні адаптації», які в нових умовах уже знайшли більш-менш надійні способи розв'язання (пом'якшення) життєвих проблем, до того ж ці способи покращують можливості індивідів жити так, як вони хочуть.

2. «Регресивні адаптанти», що нині також більш-менш справляються зі своїми проблемами, але ті способи вирішення життєвих проблем та труднощів, які вони засвоїли, дають змогу звикатися з новими умовами легше, регресивно, тобто з перевагою сукупного «значимого мінусу» над сукупним «значимим плюсом» (значимих втрат над подібними надбаннями).

3. «Регресивні неадаптанти»: у представників цього типу й нині немає надійних способів подолання життєвих проблем та труднощів, вони не знають, як жити за тих умов, у яких опинилися сьогодні [11].

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, у науковій літературі є різні підходи до вивчення проблем соціальної адаптації, що своєю чергою зумовило різні визначення сутності поняття «соціальна адаптація». Зміст соціальної адаптації значно ширший за змістом стосунків за схемою «вплив – реакція». Основною якістю соціальної адаптації є адекватність у відображенні безпосереднього й опосередкованих впливів соціального і природного середовища, яке зазнало значних змін внаслідок трансформації суспільства. Якби зникла цілеспрямованість соціальної адаптації, її основна сутнісна властивість, то соціальна адаптація звелась би до звичайної залежності між подразником (новими властивостями середовища) і реакціями на них адаптанта. Водночас соціальна адаптація являє собою досить складне, структуроване явище, яке охоплює всі сутнісні (фізичні і духовні) сили індивіда, який не просто реагує на зміни у навколишньому середовищі, а своєю адаптаційною діяльністю змінює й саме середовище.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
2. Знанецкий Ф. Гуманистическая социология: Современная американская социология. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 455 с.

3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва : Канон, 1995. 352 с.

4. Корель Л.В. Социология адаптаций: вопросы теории, методология. Новосибирск : Наука, 1995. 424 с.

5. Лилиенфельд П. Мысли о социальной науке будущего. Человеческое общество как реальный организм. Изд. 2-е. Москва : Либроком, 2012. 408 с.

6. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. 300 с.

7. Лукашевич М.П. Теорія і методи соціальної роботи : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і випр. Київ : МАУП, 2003. 168 с.

8. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности. Ереван : Изд-во АН АССР, 1988. 245 с.

9. Никитина И.Н. К вопросу о понятии социальной адаптации. *Вопр. теории и методов социологических исследований* : труды междунар науч.-теорет. конф. Москва, 1980. С. 57.

10. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские : монография / под ред. Н.А. Рубакина. Минск : Совр. литератор, 1998. 1407 с.

11. Шабанова М.А. Добровольные и вынужденные адаптации. *Свободная мысль*. 1998. № 1. С. 34–45.